

תוכן העניינים

9	הקדמת מנכ"ל רשות הטבע והגנים
13	פתח דבר
17	שער ראשון : נופי ארץ ישראל בראי הזמן
20	ימי קדם
22	ימי השלטון העות'מאני
23	"הר טרשים קירח"
25	כבשני הסיד
26	הכנת כלי חרס
26	"הנה פגשנו סוף-סוף יער ראוי לשמו"
28	היה היה יער
30	ימי מלחמת העולם הראשונה
34	ימי המנדט הבריטי
34	פקודת הצייד ופקודת היערות
37	פקודת הדיג
37	התמורות בנוף מאז הקמת מדינת ישראל
39	יער וחורש
44	כרמי זיתים
46	העז השחורה — האמנם "שחורה" ?
49	האדמות הקלות במישור החוף : חול, כורכר ו"חמרה"
53	נופי מים
53	ביצות אינן רק קדחת
57	נחלי איתן ונחלי אכזב
60	בריכות חורף

64	.....	בריכות דגים
68	.....	שטחי שלחין
70	.....	חקלאות מודרנית וחיות הבר
75	.....	הציוויליזציה והשפעותיה
78	.....	המינים הפולשים
81	.....	שמירת הטבע והנוף

שער שני : עולם החי של ארץ ישראל בין

טריסטראם (1863) למנדלסון (1933) 85

87	.....	עולם החי הקדום
88	.....	בעלי חיים בספרות עולי הרגל
92	.....	מנדלסון — אבי שמירת הטבע בישראל
93	.....	תמורות בעולם החי
98	.....	"ספורט" הציד ו"ציד מדעי"
101	.....	מי ומי בנכחדים ?
101	.....	תנין היאור
105	.....	יען
111	.....	נשר ודורסים אחרים
115	.....	סנאי זהוב
116	.....	דוב חום סורי
120	.....	ברדלס
123	.....	נמר
128	.....	פרא
131	.....	אייל הכרמל
134	.....	יחמור פרסי
138	.....	בוּבָל [תאון]
140	.....	ראם

שער שלישי : כך זה התחיל 145

- 152 ..... החברה להגנת הטבע
- 154 ..... המדור לשמירה על הטבע
- 155 ..... הרשימה הראשונה של שמורות הטבע
- 156 ..... שמורות הטבע בנגב
- 162 ..... מאבקים ראשונים לשמירת הנוף והטבע
- 164 ..... יהי הכרמל, כולו, גן לאומי
- 170 ..... מחצבות
- 171 ..... קץ לכריית הזיפזיף
- 173 ..... המאבקים הראשונים על המים
- 173 ..... "אט זורם הנחל הולך לו אל הים" (אפי נצר)
- 175 ..... "עין גדי, עין גדי, איך פלגים כך חותרים בשממה" (איתן פרץ)
- 177 ..... ההגנה על חיות הבר

שער רביעי : רשות הגנים הלאומיים

ורשות שמורות הטבע 181

- 184 ..... המחלקה לשיפור נוף הארץ ופיתוח אתרים היסטוריים
- 186 ..... רשות אחת או שתיים ?
- 190 ..... ערכי טבע מוגנים
- 193 ..... פרחי הבר המוגנים
- 201 ..... תחילת הפיקוח
- גנים ושמורות — בין רשות שמורות הטבע
- 202 ..... לרשות הגנים הלאומיים
- 206 ..... "זכויות מים לטבע"
- 206 ..... "חצבני ובניאס ודן" (רות חפץ)
- 208 ..... נחלי הגליל המערבי ונחלים נוספים
- 210 ..... ושאתם מים בששון

212	.....	"בצבוץ הביצות"
214	.....	טיפוח השמורות הראשונות
215	.....	"התנור" ונחל עיון
216	.....	תל דן
217	.....	מערת פער
218	.....	"המסרק"
218	.....	נחל התנינים
219	.....	דמי כניסה — כן או לא ?
220	.....	לאחר מלחמת ששת הימים
222	.....	צמחי תבלין
223	.....	השבת חיות התנ"ך וה"חי-בר"
225	.....	"מי שילח פרא חופשי"
226	.....	אייל הכרמל
227	.....	סיפור השבתם של היחמורים
230	.....	הראם
232	.....	ניטור וספירות בעלי חיים
233	.....	טיפול במינים בסכנת הכחדה
234	.....	"פורשים כנף" על הנשרים ודורסים אחרים
239	.....	שמירת צבי הים
242	.....	"זעקת" הדגים
242	.....	שמורות ימיות בים התיכון
244	.....	שימור צמחים בסכנת הכחדה
245	.....	אל מעבר לגבולות
247	.....	אפילוג
255	.....	ספרות

פתח דבר

"שמורת טבע" היא מטבע לשון מקובלת כיום. לעיתים אף שחוקה. לעיתים מזומנות משתמשים בה כדי להדגיש תופעות עם ניחוחות של פעם. המושג אף שימש כמותג של נייר טואלט ומגבוני נייר רכים. אך לא כך היה מאז ומעולם: בראשית ימיה לא הכירה המדינה בלגיטימיות של שמורות הטבע, ולא זו בלבד אלא שהשפה העברית טרם הכירה את המושג, ואם הכירה לא נעשה בו שימוש. החברה להגנת הטבע, המדור לשמירה על הטבע ורשות שמורות הטבע שינו את התודעה הציבורית.

על הפסוק מספר בראשית "וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיְנַחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (ב, טו) נדרש כך: "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך" (קהלת רבה ז, פסקה א). ואם בגן עדן כך — על פני האדמה על אחת כמה וכמה.

* * *

ארץ קטנה היא ארץ ישראל. נקודה על פני הגלובוס, אך היא מכילה בתחומיה מגוון עשיר של חי וצומח ומבחר נופים שארצות מעטות בלבד באזורים הממוזגים יכולות להתחרות בהם. ראשה מונח בין שלגי החרמון ורגליה טובלות במימיו הטרופיים והחמימים של מפרץ אילת. חולות מרפדים את חופיה במערב, וצוקים גבוהים צונחים בתלילות אל ים המלח במזרח. חורשים סבוכים מכסים את פסגות הגליל ואת מורדות הכרמל, ומרחבי חֲמָדוֹת חשופות וצחיחות משתרעים מלוא העין בנגב. גומא הפפירוס הרחיק ממכורתו שבאפריקה עד ביצות החולה, שהן גבול תפוצתו הצפוני עלי אדמות, ובצילו הנימפאה הלבנה, שהגיעה עד כאן מהצפון הקר. נשרים דואים בשמים, צבאים מתרוצצים במישורים ויעלים מקפצים בצוקים. זוהי ארץ ישראל — מועט המחזיק את המרובה.

אולם נופי הארץ אינם קופאים על שמריהם. הם משתנים ללא הרף, עוד ועוד נתחים נקרעים מהם. השינויים בנופי הארץ החלו כבר בימי קדם, אולם אין להשוותם לאלה המתחוללים בהם מאז ראשית הציונות, ובמידה רבה עוד יותר — מאז קום מדינת ישראל. בשעה שבדורות הקודמים נפגעו בעיקר הצומח והחי, ה"מְאָפְרִים" את הנוף, עתה נפגעת גם התשתית. לא בכדי צצות ועולות שאלות מטרידות: איך בונים מדינה מודרנית ומתפתחת ב"ארצנו הקטנטונת"? איך מגשימים את הציונות, ללא מירכאות, בארץ הצפופה הזאת, אך שומרים גם על נופיה הטבעיים? האם גם בני הדורות הבאים

יוכלו לראות את פריחות האיריס והאדמונית, להתבשם מריח הנרקיס, לצפות ב"דָרְךָ הַנְּשָׂר בְּשָׁמַיִם" (משלי ל, יט), להבין למה המקרא מתאר את עֲשֵׂהֲאֵל כ"קל בְּרַגְלָיו, כְּאֶחָד הַצְּבָיִם אֲשֶׁר בְּשָׂדֵה" (שמואל ב, יח), ולהיווכח, כדברי ספר תהילים, כי "הָרִים הַגְּבֹהִים לַיְעֲלִים, סְלָעִים מְחֹסֶה לְשָׁפָנִים" (קד, יח)?

בשיר "אין לי ארץ אחרת" של אהוד מנור ז"ל, אף שנושאו שונה, נשמעת הזעקה: "לא אשתוק כי ארצי שינתה את פניה". אכן, ארצנו שינתה וממשיכה לשנות את פניה. הרבה "גומות חן" נעלמו ממנה; אחרות צולקו. אף על פי כן — נותרו בה מרבדי פרחים ססגוניים, צמרות נישאות של עצי בר, מעיינות מבעבעים מן הסלע ונחלים זורמים בערוצים, ועל פסגות הרים רבים הרוח נושבת באין מפריע. מי ייתן והדברים המובאים בספר זה יסייעו לשמירה על נופי הארץ, על מכלול מרכיביהם, בדור הזה ובדורות הבאים.

* * *

באוקטובר 1957 עזבתי את קיבוץ סאסא שבמרומי הגליל העליון. ירדתי דרומה, לאילת, לפקח ולהגן על האלמוגים שבמפרץ מטעם החברה להגנת הטבע. כשנה לאחר מכן הציע לי אמוץ זהבי, אז מזכ"ל החברה והרוח החיה של הגנת הטבע בארץ, להקים מדור לשמירה על הטבע במשרד החקלאות. נעניתי בשמחה. בתוקף תפקידי זה הכנתי את ההצעה הראשונה לשמורת הטבע בארץ והייתי מעורב בכל שלבי הכנת חוק "גנים לאומיים ושמורות טבע", לרבות היוזמה לכלול בו את הפרק על "ערכי טבע מוגנים", שבלעדיו לא היה אפשר לשמור על פרחי הבר. מוניתי למנכ"ל הראשון של רשות שמורות הטבע (תפקיד שעליו ויתרתי לאחר כשנתיים לטובתו של האלוף (מיל) אברהם יפה), וזה כ-60 שנה אני מעורב בשמירת הטבע בארץ. בספר זה העליתי על הכתב ושחזרתי אחדים מהאירועים המרכזיים והחשובים בתחומים אלו, כפי שנצרכו בזיכרוני.

מהדורה הראשונה של ספר זה ראתה אור ב-2008 בהפקתו של אלי שילר (מו"ל אריאל). מהדורה זו אזלה מזמן. עם השנים שחלפו התברר לי כי נושא הספר נעשה נושא מבוקש — הן בציבור הרחב והן באקדמיה. מאז פרסום הספר "ארץ הצבי והיעל" (פז 1981), הספר הראשון שעסק בשמורות טבע ובשמירת הטבע בישראל, התפרסמו מאמרים לא מעטים וספרים אחדים בנושא שמירת הטבע והנוף וראשית דרכה.¹ במשך השנים האלה פנו אלי סטודנטים רבים, מסטרנטים ודוקטורנטים, מדיסציפלינות שונות ולאוו דווקא ממדעי הטבע, בשאלות רבות הקשורות לנושא. רובן נענו בזמן אמת בעל פה או בכתב. במהדורה זו הרחבתי וחיידתי אחדות מתשובותיי, משהתברר לי כי נושאים אחדים לא באו לידי ביטוי מספיק ולא מוצו במהדורה הראשונה. זו התמקדה בעיקר

1 רגב 1993; כץ 2004; טל 2006; אדליסט ויפה 2008; פז 2008; אלון 2012; פירסט 2012; מטרני 2020; שגיא 2020.

בראשית דרכה של שמירת הטבע בארץ — בשנות ה-50 ובראשית שנות ה-60, תקופה שהייתה לי הזכות לקחת חלק פעיל בה. במהדורה זו "הצצתי" גם לעבר שנות ה-2000, לראות, להתעדכן ולעדכן, מה התחדש? (והתחדש הרבה...) במהדורה הראשונה נקטתי גישה אישית פחות, ולא היה בה גוף ראשון יחיד. במהדורה זו מצאתי לנכון להדגיש מבט אישי יותר. חברי פרופסור יורם יום-טוב הוא שהמריץ אותי לשכתב את הספר, לעדכנו ולהרחיבו. קיבלתי את הצעתו.

הספר מורכב מארבעה שערים. השער הראשון סוקר בקצרה את תולדות הנוף הארץ-ישראלי ועוקב אחר התמורות שחלו בו במרוצת הדורות, מימי קדם ועד ימינו. השער השני מתאר את השמדת עולם החי — החוליה החלשה והפגיעה ביותר בנוף — במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. השער השלישי מתמקד בצעדיה הראשונים של שמירת הטבע בארץ, מאז תום המנדט הבריטי ועד הקמת הגופים השונים העוסקים בשמירת הטבע והנוף: החברה להגנת הטבע, המחלקה לשיפור נוף הארץ והמדור לשמירה על הטבע. השער הרביעי מתמקד בפעילות הרחבה והמגוונת בנושאים השונים של שמירת הטבע המתנהלת כיום ברחבי הארץ.

ארבעת שעריו של הספר נכתבו בפרקי זמן שונים. כולם עודכנו ושוכתבו לקראת מהדורה זו. את המהדורה הראשונה (2008) קראו שניים מ"האבות המייסדים" של שמירת הטבע בארץ, אמוץ זהבי ז"ל ועזריה אלון ז"ל, שהשתתפו באופן פעיל בחלק ניכר מהאירועים המפורטים בשער "כך זה התחיל". הם העירו את הערותיהם והאירו את עיניי בנוגע לאירועים אחדים שהתרחשו לפני 1957.

במהדורה זו מתוארים כמה נושאים "טעונים" מהעבר שנכתבו עליהם דברים כאלה ואחרים. כדי להבטיח כי אני צועד בדרך המלך העברתי את כתב היד לאחדים מאנשי שמירת הטבע בעבר ובהווה. תודתי הרבה להם על קריאתם הקפדנית של כתב היד ועל הערותיהם, ללא כל הנחות... תודתי הרבה לפרופסור אבי פרבולוצקי, חוקר גמלאי של מנהל המחקר החקלאי — מרכז וולקני, ולשעבר מדען ראשי ברט"ג; לפרופסור יורם יום-טוב, מבכירי הזואולוגים בארץ ופעיל בנושאי סביבה ושמירת טבע שנים רבות; לדן פרי, מנכ"ל רשות שמורות הטבע בעבר; ליעל שהם, הדוברת של רשות שמורות הטבע; ולד"ר יהושע שקדי, המדען הראשי והנמרץ, זה שנים רבות, של רשות הטבע והגנים.

לצורך כתיבת מהדורה זו נעזרתי רבות באנשי רשות הטבע והגנים. תודתי לכולם (לפי סדר א"ב): לסלמן אבו רוכן על המידע על המאבק נגד קטיף צמחי התבלין, לשמוליק אמיר על נתונים עדכניים של שמורות טבע וגנים לאומיים ברחבי הארץ, לאבי אוזן על המידע בנושא שחזור נופים ביצתיים, לשרון גולן על מידע בנושא המתנדבים בשמורות, לד"ר עמית דולב על נתונים לגבי היחמורים בגליל, איילי הכרמל והלוטרות, לד"ר מרגרטה וולצ'אק על המידע בדבר צמחים בסכנת הכחדה, לאמיר חן על נתונים לגבי שמורות חולות מישור החוף הדרומי, לד"ר יניב לוי על המידע בנושא צבי הים, ליגאל מילר על מידע על הטיפול בנשרים, לד"ר יריב מליחי על נתוני היחמורים בהרי

יהודה ועל המידע בנוגע לבריכות חורף בשרון, לרוני מלכא על מידע על החי-בר, לזהבה סיגל על מידע על הפראים, לד"ר טל פולק על מידע על הראמים, לניסים קשת על עדכוניו הרבים ומאירי העיניים על תמורות במשק המים, לד"ר אסף צוער על מידע על הפראים, ולבן רוזנברג על המידע על ניסיונות האקלום של איילי הכרמל.

תודתי הרבה נתונה גם לשאולי אביאל על המידע לגבי הדברה באמצעות תנשמות, לד"ר מנחם גורן על המידע על דגי מים מתוקים, לפרופסור אביטל גזית על עדכוניו בדבר בריכות החורף, לאורי טל על מידע לגבי התקופה הממלוכית, לאבי נבון, חבר קיבוץ להב, שעזר לי לפענח את השאלה שהטרידה אותי שנים ארוכות – מתי נסללו הכבישים הפנימיים בכרמל? לגרשון פלג, לשעבר מזכיר ארגון מגדלי הדגים, על עדכון הנתונים בדבר בריכות הדגים, ולד"ר דידי קפלן על המידע על היחמורים בעמק החולה.

תודה לצלמים: אייל ברטוב, ירון קרוטמן, עמיקם שוב, דוד פילוסוף ("פילו"), גילי חסקין, יניב לוי, דרור גלילי ודוד פילס, שעזרו לי בתמונותיהם להעשיר את הספר. תודה מיוחדת לחמוטל לרנר, העורכת של ספר זה, שעברה בקפדנות ובדקדקנות על כל מילה ומילה ולא ויתרה לי גם על קוצו של יו"ד.

תודה לאביבה כהנא על העיצוב היפה ועל הכנת הספר לדפוס.

תודה לדן פרי, המו"ל הנמרץ, שבלעדיו ייתכן שספר זה לא היה רואה כלל אור.

עוזי פז

רמת אפעל

